

بیت‌های علمی

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته الهیات- فلسفه و کلام اسلامی

عنوان

قلمرو دین در عصر پایان پیامبری

استاد راهنما

دکتر مهناز امیرخانی

استاد مشاور

دکتر نرگس نظر نژاد

دانشجو

اعظم شقاقی

بهمن ۹۰

تقدیم به

نابترین حقیقت هستی

نزدان پاک

و آسمانی ترین موجودات زمین

پدر و مادر عزیزم

مشکرو سپاس

حمد و شناخت خداوندی را سزا است که علم را به معرفت زیور داد و اینگونه انسان را اشرف مخلوقات آفرید،
هم او که ادای سگرش را بیچ زبانی و دریای فضلش را بیچ کرانی نیست و اگر در این وادی، ستیم همه محبت
اوست.

بر خود لازم می دانم از زحمات و راهنمایی های بی شائبه ی سرکار خانم دکتر امیرخانی، استاد راهنما، و سرکار
خانم دکتر نظرثرا، استادمشاور، که باره نهای های خود حقیر را در امر تدوین پایان نامه یاری ام کردند، کمال
مشکرو قدردانی نمایم.

بهمین از پدر و مادر مهربانم، که دعای آنها همواره توشه ی راهم بوده است، سپاس گزارم و از خداوند
برای این بزرگواران سعادت دنیا و آخرت را آرزو دارم.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات

۲	۱-۱. مقدمه .....
۳	۱-۱-۱. پرسش پژوهش و تبیین آن.....
۴	۱-۱-۲. پرسش‌های پژوهش : (پرسش‌های فرعی).....
۴	۱-۱-۳. فرضیات پرسش.....
۵	۱-۱-۴. اهداف پژوهش و ضرورت آن.....
۵	۱-۱-۵. پیشینه پژوهش.....
۷	۱-۱-۶. معرفی فصول پایان نامه.....
۸	۲-۱. دین.....
۱۱	۱-۲-۱. تعاریف‌های عام.....
۱۲	۲-۲-۱. تعاریف‌های ماهوی.....
۱۲	۳-۲-۱. تعاریف‌های وجودی.....
۱۵	۱-۳-۲-۱. تعاریف‌های جامعه‌شناسانه.....
۱۵	۲-۳-۲-۱. تعاریف روانشناسانه.....
۱۶	۳-۳-۲-۱. تعاریف اخلاق‌گرایانه.....
۱۷	۴-۳-۲-۱. تعاریف غایت‌گرایانه.....
۱۷	۵-۳-۲-۱. تعاریف طبیعت‌گرایانه.....
۱۸	۶-۳-۲-۱. تعاریف معرفت‌شناسانه.....
۱۸	۴-۲-۱. دین در قرآن و روایات.....
۲۰	۵-۲-۱. تعاریف دانشمندان اسلامی از دین.....
۲۳	۶-۲-۱. دین و جایگزین‌های آن.....
۲۵	۷-۲-۱. منظور ما از دین.....

فصل دوم: عوامل موثر در تعیین قلمرو دین

۲۸	۱-۲. تعریف وحی.....
----	---------------------

۳۰	..... ۱-۱-۲. استعمالات وحی در قرآن.....
۳۲	..... ۲-۱-۲. تفاوت وحی و الهام.....
۳۲	..... ۳-۱-۲. انواع تفسیر وحی.....
۳۲	..... ۱-۳-۱-۲. وحی نفسی یا تفسیر روانشناختی وحی.....
۳۳	..... ۲-۳-۱-۲. نقد و بررسی.....
۳۴	..... ۳-۳-۱-۲. تفسیر جامعه شناختی وحی.....
۳۵	..... ۴-۳-۱-۲. نقد و بررسی.....
۳۵	..... ۵-۳-۱-۲. تجربه دینی.....
۳۷	..... ۶-۳-۱-۲. نقد و بررسی.....
۳۹	..... ۲-۲. خاتمیت.....
۴۰	..... ۱-۲-۲. واژه خاتم.....
۴۱	..... ۲-۲-۲. تفسیرهای خاتمیت.....
۴۵	..... ۳-۲-۲. دلایل ختم نبوت.....
۴۵	..... ۱-۳-۲-۲. فطری بودن دین.....
۴۷	..... ۲-۳-۲-۲. جاودانگی دین.....
۴۷	..... ۴-۲-۲. ملاک‌ها یا ویژگی‌های دین جاوید.....
۴۷	..... ۱-۴-۲-۲. هماهنگی با فطرت.....
۴۸	..... ۲-۴-۲-۲. هماهنگی با عقل یا عقلانی بودن.....
۵۰	..... ۳-۴-۲-۲. سهولت و سادگی.....
۵۰	..... ۴-۴-۲-۲. هماهنگی ارکان دین یا انسجام و استحکام درونی.....
۵۱	..... ۵-۴-۲-۲. انعطاف‌پذیری یا اجتهاد.....
۵۲	..... ۶-۴-۲-۲. توجه به انسان‌شناسی.....
۵۳	..... ۵-۲-۲. جامعیت و کمال دین.....
۵۳	..... ۱-۵-۲-۲. تامین نیازهای معنوی.....
۵۴	..... ۲-۵-۲-۲. نفی پیشرفت تاریخی.....
۵۵	..... ۳-۵-۲-۲. تامین نیازهای معنوی و دنیوی.....
۵۶	..... ۶-۲-۲. پویایی دین.....
۵۷	..... ۱-۶-۲-۲. وضع احکام ثابت و متغیر.....

- ۵۷ ..... ۲-۶-۲. لحاظ مصلحت و مفسدت در وضع احکام.....
- ۵۸ ..... ۳-۶-۲-۲. قوانین کنترل کننده.....
- ۵۹ ..... ۴-۶-۲-۲. اختیارات ویژه‌ی حاکم دینی.....
- ۵۹ ..... ۵-۶-۲-۲. حجیت دینی عقل.....

فصل سوم: رویکردهای حداقلی و حداکثری

- ۶۲ ..... ۱-۳. قلمرو دین .....
- ۶۲ ..... ۱-۱-۳. رویکرد برون دینی.....
- ۶۳ ..... ۱-۱-۱-۳. دلیل اول: نقش انتظارات در فهم دین و صامت بودن منابع شریعت.....
- ۶۴ ..... ۲-۱-۱-۳. نقد و بررسی.....
- ۶۵ ..... ۳-۱-۱-۳. دلیل دوم: اثبات صدق و کذب دین در گرو رویکرد برون دینی.....
- ۶۵ ..... ۴-۱-۱-۳. نقد و بررسی.....
- ۶۶ ..... ۲-۱-۳. رویکرد درون دینی.....
- ۶۷ ..... ۱-۲-۱-۳. نقد و بررسی.....
- ۶۸ ..... ۳-۱-۳. جمع رویکرد درون دینی و برون دینی.....
- ۶۸ ..... ۲-۳. دین و نیازهای انسان.....
- ۷۰ ..... ۱-۲-۳. نیازهای مادی.....
- ۷۰ ..... ۱-۱-۲-۳. نیازهای زیستی.....
- ۷۱ ..... ۲-۱-۲-۳. نیازهای ابزاری.....
- ۷۴ ..... ۲-۲-۳. نیازهای عقلانی.....
- ۷۶ ..... ۳-۲-۳. نیازهای روانی (مربوط به بعد روانی).....
- ۷۶ ..... ۱-۳-۲-۳. نیازهای اجتماعی.....
- ۷۸ ..... ۲-۳-۲-۳. نیاز به پرستش.....
- ۷۹ ..... ۳-۳-۲-۳. نیاز به بقا.....
- ۸۱ ..... ۴-۳-۲-۳. نیاز به فضیلت اخلاقی.....
- ۸۳ ..... ۵-۳-۲-۳. نیاز به معناداری زندگی.....
- ۸۵ ..... ۳-۳. قلمرو دین.....
- ۸۵ ..... ۱-۳-۳. هدف بعثت انبیا.....
- ۸۶ ..... ۲-۳-۳. رویکرد حداقلی .....

۸۶	..... تصویر دنیا گرایانه. ۱-۲-۳-۳
۸۷	..... تصویر عقبا گرایانه. ۲-۲-۳-۳
۸۸	..... طرفداران دیدگاه حداقلی. ۳-۲-۳-۳
۹۱	..... رویکرد حداکثری. ۳-۳-۳
۹۲	..... دیدگاه حداکثری افراطی. ۱-۳-۳-۳
۹۴	..... دیدگاه اعتدالی. ۲-۳-۳-۳
۹۹	..... بحث و نتیجه گیری
۱۰۹	..... فهرست منابع

فصل اول

تعاریف و کلیات

۱-۱. مقدمه

زندگی در عصری که هیچ‌کدام از باورها و اعتقادات بشر را بدون توجیه عقلانی نمی‌پذیرد، دین‌داری انسان را نیز مورد سوءظن قرار می‌دهد. انسان حیوانی است متفکر که این تفکر و قوه‌ی عقلانیت، اصلی‌ترین عامل تمایز او با سایر حیوانات محسوب می‌شود. در حقیقت نیز عقل و اندیشه‌ی انسان سرمایه‌ی بس بزرگی است که خداوند در اختیار او قرار داده است. اما گاه در بعضی قرون و اعصار همانند عصر حاضر به دلایل و علت‌های مختلف، عقل و اندیشه‌ی انسان را بیش از پیش ارج و قرب می‌نهند و دینداری او را زیر سوال می‌برند. حال در عصر حاضر که بشر اختراعات و اکتشافات بسیار بزرگی داشته و در دنیای ارتباطات به چنان قدرتی رسیده است که می‌تواند در کمترین زمان با تمام نقاط کره‌ی زمین ارتباط داشته باشد، در عصری که در برخی جوامع بدون هیچ دینی مردمان با فرهنگ بسیار بالایی زندگی می‌کنند، بسیار عادی و طبیعی است که انسان دین و دین‌داری خود را به چالش بکشاند.

برخی باورها و اعتقادات چنان در جان و دل انسان رسوخ می‌کند که هیچ کشف و اختراع و پیشرفتی در تغییر باور فرد موثر نیست. ولی در بیشتر موارد گویا انسان به ناچار اعتقاد و باوری دارد، چرا که هنوز در ذهن خود به چیزی بالاتر از آن باور نرسیده است. در این حالت فرد با کوچک‌ترین تغییر و پیشرفتی، آمادگی تغییر باور خود را دارد. دین‌داری بیشتر افراد در این زمان چنین است، چرا که بیشتر افراد بشر جایگاه واقعی دین را کشف نکرده‌اند و دین را وسیله‌ای می‌دانند مانند سایر اختراعات خود که در این زمان دیگر به کارشان نمی‌آید. این افراد

تنها کارکردی که برای دین در نظر می‌گیرند، بیان امور اخروی است که بشر به آن‌ها دسترسی ندارد. تفکری که دین را به یک امر شخصی مبدل می‌سازد که دین دیگر نمی‌تواند مثل گذشته در بیشتر مسائل زندگی انسان حضور داشته باشد. اما تمام این معضلات حاصل عدم شناخت حقیقت و واقعیتِ حدود دین است. کسی که دینداریش محققانه نبوده و اصلی‌ترین علت دیندار بودنش تولد در خانواده‌ی دیندار بوده است، به‌طور حتم دچار چنین شک و شبهه‌ایی می‌گردد که آیا هنوز هم به دین نیاز هست؟ دین یکی از مهم‌ترین عناصر جوامع انسانی است و هیچ‌گاه جوامع در برخورد با دین بی تفاوت نبوده‌اند. اهمیت و ارزش دین تا آن‌جاست که در یک نوع از تقسیم‌بندی جوامع، ملت‌ها را به دینی و غیردینی تقسیم می‌کنند. زندگی انسان از همان آغاز پیدایش خود با دین عجین بوده است. به گونه‌ای که وجه تمایز اصلی بشر با دیگر موجودات را دین می‌دانند. چرا که هیچ حیوانی غیر از انسان زندگی دینی نداشته است.^۱ تاریخ نیز بیان‌گر گرایش و میل انسان به دین است و به عبارتی تاریخ دین با تاریخ انسان یکی است.^۲ و اما دین و تعریف‌هایی که از آن شده است، هیچ‌گاه از این ارتباط تنگاتنگ بی‌تاثیر نبوده است و به همین دلیل تعاریف گوناگونی از دین ارائه شده است.

۱-۱-۱. پرسش پژوهش و تبیین آن

گستره و قلمروی دین در عصر پایان پیامبری تا کجاست؟

یکی از مباحث مهم و نوپیدای دین پژوهی مدرن و انسان معاصر، تعیین قلمرو دین است. ابهام در قلمرو دین موجب سوءاستفاده از گزاره‌های دینی و تحویل یا تحدید هدف انبیا می‌شود. قلمرو زندگی انسان شامل ارتباط‌های چهارگانه‌ی اوست: ارتباط انسان با خود، ارتباط انسان با خدا، ارتباط انسان با جهان و ارتباط انسان با هموعان خود. از آن‌جا که دین برای انسان و بهتر زیستن اوست، این سوال مطرح می‌شود که قلمرو دخالت دین اسلام در این عرصه‌ها تا

^۱ . رابرت اهیوم، *ادیان زنده ی جهان*، ترجمه ی دکتر عبدالکریم گواهی، تهران، نشر علم، ۱۳۸۶، صص ۱۹-۲۰

^۲ . منتظری، حسینعلی؛ *اسلام دین فطرت*، تهران، سایه، ۱۳۸۵، ص ۶۴

کجاست؟ آیا اسلام برای تمام وجوه زندگی اعم از مادی و معنوی، فردی و اجتماعی برنامه دارد و یا به تمام قلمرو زندگی انسان نپرداخته است و یا تنها در مواردی خاص از زندگی انسان دخالت کرده است؟ آیا دین اسلام به گونه‌ای در این مسائل فتوا داده است که آدمیان را از حس و تجربه بی‌نیاز کرده است و یا این‌که برخی امور را به عهده عقل بشر نهاده است؟ آیا اسلام به گونه‌ای در این مسائل فتوا داده است که آدمیان را از حس و تجربه و عقل بی‌نیاز می‌کند؟ از جمله عواملی که نقش بسیار مهمی در تعیین قلمرو دین دارد، نیازهای انسان و شناخت این نیازهاست. افراد در برخورد با نیازهای خود و در مواجهه با دین، نگرش‌های متفاوتی نسبت به قلمرو دین دارند. حفظ خلوص دین و در عین حال عنایت به پویایی و کارآیی آن از مسائل پیچیده‌ای است که نحوه مواجهه با آن به طیف گسترده‌ای از «التزام حداقلی» تا «التزام حداکثری» به دین می‌انجامد. البته بدیهی است تعیین قلمرو واقعی دین جدای از قلمرویی است که هر فرد بنا بر نیازهای خود از دین دارد. تحقیق حاضر با تاکید بر دین اسلام و اعتقاد به خاتمیت پیامبر (ص) در صدد است به تعیین قلمرو واقعی دین اسلام بپردازد.

۱-۲. پرسش‌های پژوهش: (پرسش‌های فرعی)

- ۱- تعیین قلمرو کارآیی دین اسلام در دوران خاتمیت به چه عواملی بستگی دارد؟
- ۲- چه نوع تفسیری از وحی به فروگاهی یا افزایش قلمرو دین اسلام می‌انجامد؟
- ۳- لازمه‌ی منطقی «نظریه‌ی دین حداقلی» در عصر پایان پیامبری چیست؟
- ۴- لازمه‌ی منطقی «نظریه‌ی دین حداکثری» در عصر پایان پیامبری چیست؟

۱-۳. فرضیات پرسش

۱. عواملی مانند نوع تفسیر از وحی، همچنین نحوه‌ی اعتقاد به اصل‌های جاودانگی، جهانی بودن و جامعیت اسلام در تعیین قلمرو آن مؤثرند.

۲. تفسیر وحی به سخنی صرفاً در رابطه با امور آن جهانی و محدود در امور آخرتی نیاز به دین را می‌کاهد و از سوی دیگر اگر وحی، هم آن جهانی و هم این جهانی (مرتبط با تمام دنیای انسان) تلقی شود؛ احساس نیاز به دین افزایش می‌یابد.

۳. این نظریه با تفسیری «عقباگرایانه» و با جدا انگاری دین و دنیا به فروگاهی جامعیت دین خاتم می‌انجامد.

۴. این دیدگاه در مدل افراطی خود به نوعی تحجر و اخباری‌گری متمایل می‌شود. و در مدل اعتدالیش بر جامعیت دین تاکید می‌ورزد و به توسیع گستره‌ی جهت‌گیری انبیا در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، و فقهی در کنار امور آخرتی می‌انجامد.

۱-۱-۴. اهداف پژوهش و ضرورت آن

از آن جایی که برخی امروزه گستره‌ی دین را محدود به امور آخرتی و یا مختص به عصر نزول می‌دانند، لازم است پیرامون التزام حداکثری به دین و در عین حال پویایی و کارایی دین در دوران پس از خاتمیت بحث و بررسی صورت گیرد.

هدف از انجام این پژوهش، رفع ابهامات در میزان التزام به دین و در نهایت معرفی « دین داری واقعی» در دوران پس از خاتمیت می‌باشد.

۱-۱-۵. پیشینه پژوهش

الف. رساله

۱-براتی، مرتضی، کاربرد و قلمرو دین بر اساس کتاب و سنت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد . استاد راهنما: حسن مصطفوی، دانشگاه امام صادق(ع) ۱۳۷۶.

(این پایان‌نامه که در شش فصل تنظیم شده، دین را حقیقتی بزرگ دانسته که برای زندگی بشر ضروری بوده و برای تمام شؤون مادی و معنوی انسان حکم دارد. دین در تمام عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، عرفانی و... راه گشاست و برای برآورده

کردن اهداف چراغ روشنی است که روشنی بخش است و از راه دلربایی و صفای باطن

و تحبيب حاجت بخشی می کند نه از راه ارعاب و تحقير و عقل ستیزی.)

۲. ستاری وند، جواد، انتظار ما از دین، پایان نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما: محسن جوادى،

استاد مشاور: محمد امین احمدی، دانشگاه قم، مرکز تربیت مدرس ۱۳۸۰.

(در این پایان نامه به بررسی انتظار بشر از دین پرداخته شده است، نگارنده‌ی این پایان نامه

سعی دارد که بگوید انتظار ما از دین در فهم ما از دین موثر است و این که انتظار ما از دین

تعیین کننده‌ی گوهر دین نیست و حداقلی بودن دین مورد انتقادهای جدی قرار می گیرد و

بیان می دارد که انتظارات بشر از دین بیانگر دین حداقلی نیست.)

۳. مطیع، حسین، رهیافت تحلیلی به مساله انتظار بشر از دین و طبقه بندی پاسخها،

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، استاد راهنما: بیوک علیزاده، دانشگاه امام صادق ۱۳۷۹.

(غرض از نگارش این پایان نامه روشن شدن ابهامات انتظار بشر از دین و ارائه راه کاری

درست و منطقی برای یافتن پاسخهایی دقیق و علمی می باشد علاوه بر آن با انتخاب یک طبقه

بندی مفید به سامان دادن انبوه پاسخها پرداخته و راه را برای نقد بیشتر و انتخاب بهتر آنها

هموار می سازد.)

۴. رضوی، سعید، خاتمیت در اسلام و بررسی تلقی اندیشمندان مسلمان از آن، پایان نامه

کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمد مجتهد شبستری، دانشگاه تهران ۱۳۷۰.

(در این پایان نامه تقدم و تاخر خاتمیت نسبت به دیگر مسائل کلامی، ضرورت خاتمیت،

خاتمیت در قرآن، خاتمیت در روایات و احادیث، معانی و ابعاد خاتمیت شرح داده شده است.)

ب. مقاله

مقالات بسیار زیادی در این بحث نگاشته شده که هر کدام به جنبه‌هایی از موضوع پژوهش

پرداخته‌اند. دو مقاله زیر نمونه‌هایی از این مواردند:

۱- همایون، سید حسین، «قلمرو دین و گستره‌ی پاسخ‌گویی آن به نیازهای بشری»، اندیشه

حوزه، سال هشتم، شماره اول و دوم، مرداد و شهریور- مهر و آبان ۱۳۸۱

(در این مقاله گستره‌ی دین از این نظر مورد بررسی قرار می‌گیرد که آخرت‌پردازی دین مانع از دنیاپردازی آن نیست، بلکه دین با کرامت بخشیدن به انسان، عرصه‌ی جولان عقلانیت بشری را فراخ‌تر از گذشته می‌نماید. در یک سخن نقش دین در دنیا حداکثری است نه حداقلی. پژوهش حاضر نیز با التزام حداکثری به دین، پویایی آن‌را در عصر خاتمیت مورد بررسی قرار می‌دهد.)

۲- عباسی، ولی الله، «نظریه دین حداکثری (در آمدی بر قلمرو و گستره‌ی دین از منظر

استاد مطهری)»، سال نهم، زمستان ۱۳۸۲ و بهار ۱۳۸۳

(این مقاله از نظریه دین حداکثری با تاکید بر دیدگاه استاد مطهری دفاع کرده و دیدگاه حداقلی را به چالش می‌کشد. این پژوهش نیز از نظریه دین حداکثری دفاع می‌کند و سعی دارد تا نشان دهد دین در تمام شئون زندگی بشر و در تمامی اعصار کارآیی دارد.)

۱-۱-۶. معرفی فصول پایین نامه

این پایان‌نامه شامل سه فصل است، در فصل اول کلیات مورد بررسی قرار گرفته و تعاریف مختلف دین با توجه به نگرش‌های گوناگون به دین مورد بررسی قرار گرفته است، اهمیت این فصل در آن است که تعریفی که از دین، در این پایان‌نامه مورد نظر است را مشخص می‌کند. در فصل دوم از رویکردهای تعیین قلمرو دین و عوامل موثر در تعیین آن بحث شده است. این عوامل مهم نوع تفسیر وحی و نوع تفسیر خاتمیت هستند که پس از بررسی این عوامل، خاتمیت دین اثبات و دلایل آن بیان می‌گردد. در این فصل تفسیر صحیح از وحی و خاتمیت بیان می‌گردد تا جامعیت و جاودانگی دین آشکار شود. مطالب این فصل بیان‌گر دلایل مهم نگرش‌های مختلف به دین است.

در فصل سوم نیازهای انسان و پاسخ‌هایی که دین به آن‌ها می‌دهد، بررسی می‌گردد. دیدگاه‌های مختلف نسبت به قلمرو دین طرفداران این دیدگاه‌ها و نقد آن‌ها مورد بحث قرار می‌گیرد تا در نهایت با توجه به آن‌چه که در فصل اول و دوم و سوم بیان گردید و به عنوان مقدمه‌ایی برای تعیین قلمرو صحیح دین بود، نتیجه بحث بیان که همان تعیین قلمرو دین است، بیان گردد.

۱-۲. دین (religion)

دین یک واژه‌ی اصیل و بومی در زبان عربی است^۱، در فرهنگ لغات به معانی مختلفی از جمله: جزا و مکافات، حساب‌رسی، اطاعت و انقیاد، ملت و آیین، رویه و عادت، چیرگی و برتری، تدبیر امور، وسیله‌ی پرستش خداوند، بکار رفته است.^۲ این واژه در اوستا، تورات و قرآن نیز آمده است. دین در اوستا همان «دئنا» daena است که از ریشه‌ی «دا» da به معنی اندیشیدن، آگاهی یافتن و شناختن مشتق شده است. در واقع دئنا در دین زرتشت اصل و اساس وجود انسان است، چرا که همان نیروی دراکه و وجدان آدمی است که موجب انتخاب و گزینش و سرانجام رهایی انسان می‌شود. برخی دیگر واژه دئنا را برگرفته از «دای» day می‌دانند به معنای دیدن و نگریستن، اما به معنای نگریستن دینی که آدمی با آن حقیقت خدایی را در می‌یابد و یک نیروی درونی است که دارای طبعی خدایی است.^۳ با توجه به این دو معنی دین در اوستا، نیرو و هدیه‌ای است از سوی خدا که برای بهتر زیستن انسان در این دنیا و نجات و رستگاری اخروی، به او داده شده است.

در تورات مشتقات دین، یعنی واژگان «دان» dan و دینه بکار رفته اند و هر دوی این واژه‌ها، نام دو تن از فرزندان حضرت یعقوب(ع) هستند. با توجه به داستان دختر حضرت

^۱ . دراز، دکتر محمد عبدالله؛ مدخلی بر کلاوش در: تاریخ/ادیان، ترجمه و نگارش: دکتر سید محمدباقر حجتی، تهران، دفتر نشر

فرهنگ اسلامی، چاپ دوم ۱۳۷۷، ص ۵۷

^۲ . خسروپناه، عبالحسین؛ کلام جدید، تهران، موسسه‌ی نوین اسلامی، ۱۳۷۳، ص ۲۳

^۳ . رضی، هاشم؛ اوستا (سرودهای زرتشت، یسنا، یشت‌ها و یسپرد، خرده اوستا)، تهران، سازمان انتشارات فروهر، ۱۳۶۳

یعقوب(ع) و همسرشان که در سفر تکوین آمده است، مشخص می‌شود که واژه‌ی دین در تورات به معنای جزا و داوری به کار رفته است.^۱

در زبان عربی «دین» گاهی ماخوذ از فعل «دانه دیناً» است به معنای این‌که: زمام او را در اختیار گرفت، بر او فرمان راند، او را تحت تدبیر و سیاست خود قرار داد، او را مقهور ساخت، درباره‌ی او داوری کرد، او را مجازات نمود. در این معنا دین بیشتر بر محور زمامداری و تصرفی است که متناسب با شئون پادشاهان و زمامداران است؛ یعنی سیاست و تدبیر، حکم و قهر و محاسبه و مجازات. گاه نیز دین ماخوذ از فعل «دانَ لَهُ» است که به وسیله‌ی لام متعدی گشته است به این معنا که از او فرمان برده و از او فروتنی کرده است. در این‌جا دین عبارت از خضوع و طاعت و عبادت و پارسایی است. گاهی دین از فعل «دانَ بالشیء» ماخوذ است، یعنی آن چیز را دین و مذهب خود قرار داد و به عبارت دیگر به آن چیز معتقد شده است. بدین معنا دین به معنی مذهب و طریقه‌ای است که انسان مسیر نظری و عملی زندگانی خود را طبق آن تنظیم می‌کند. درباره‌ی این سه معنی به طور خلاصه می‌توان گفت: دین در زبان عربی بیان‌گر علاقه و ارتباط میان دو طرف است که یکی از دو طرف، طرف مقابل را بزرگ می‌دارد و طرف دیگر در برابر طرف مقابل خاضع است. بنابراین دین قانون و اصولی است که این علاقه و ارتباط را سازمان می‌دهد و یا به عبارتی مظهر این علاقه و ارتباط است.^۲

واژه‌ی Religion معادل انگلیسی دین است که از ریشه لاتین Religar به معنای «محکم بستن» است. این واژه که در واقع به معنای پیوند دادن است به نهادی اشاره دارد که به

^۱ جبرئیلی، محمد سفر؛ فلسفه دین و کلام جدید، سازمان انتشارات پژوهشگاه و فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی، تهران ۱۳۸۶، صص

۱۹۸-۱۹۹

^۲ . دراز، دکتر محمد عبدالله؛ مدخلی بر کاوش در: تاریخ ادیان، ترجمه و نگارش: دکتر سید محمدباقر حجتی، تهران، دفتر نشر

فرهنگ اسلامی، چاپ دوم ۱۳۷۷، صص ۱۵۲-۱۵۷

وسيله‌ی یکسری اصول و عبادات توسط یک مبلغ، افراد را به دور هم جمع می‌کند و آن‌ها را با طبیعت نهایی واقعیت مرتبط می‌کند.^۱

اگرچه در بیشتر کتاب‌ها زمانی که پیرامون یک موضوع بحث می‌شود و معنای لغوی یک واژه را تعریف می‌کنند، بر این نکته تاکید دارند که تعریف لغوی چندان کارگشا نیست و باید به تعاریف اصطلاحی پرداخت. اما می‌توان با توجه به معانی واژه‌ی دین و Religion که به آن‌ها اشاره شد، نکته و معنای واحدی را دریافت؛ یعنی دین را قانونی دانست که در صدد اصلاح مردم است (دین جزا و داوری استتاً جایی که فرد به تعالی برسد (دین به معنای اندیشیدن و خضوع در مقابل موجودی متعالی است) و از این طریق فرد را به یک حقیقت بی‌نهایت متصل کند و پیوند دهد (دین به معنای پیوند است). البته پس از بیان تعریف‌های اصطلاحی دین نیز معلوم می‌شود که بیشتر این تعریف‌ها به نوعی به تعریف‌های لغوی بر می‌گردند. به بیان دیگر تعریف‌های لغوی نمایان‌گر چرایی تعریف‌های اصطلاحی است. روشن است که برای فهم بهتر و همه‌جانبه یک موضوع تعریف‌های اصطلاحی نیز لازم است؛ چرا که آن‌چه که در عرف و در میان مردم تحت عنوان دین بکار می‌رود از معنای لغوی آن فاصله گرفته است و حقیقت دین آن‌گونه که باید با معنای لغوی بیان نمی‌گردد.

تعریف اصطلاحی دین برای یافتن ماهیت متمایز و خاص آن و دستیابی به یکسری صفاتی که دین و امور دینی را از دیگر بخش‌های حیات انسان جدا می‌کند، در اصل یک رویکرد غربی است که نتیجه‌ی گرایش نظری، روشن‌فکرانه و علمی غرب و همچنین وجه دینی غالب آن دیار محسوب می‌شود.^۲ واژه‌ی دین در ردیف آن دسته از مفاهیمی است که همواره از دیر زمان تا کنون در میدان آراء و نظرات گوناگون صاحب نظران مغرب زمین قرار داشته است.

^۱ Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western thought, William L. Reese, Atlantic Highlands, 1996. P 647.

^۲ . میر چا، الیاده؛ دین پژوهی، ترجمه‌ی بهالدین خرمشاهی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲. ج ۱، ص ۸۱

دین جنبه‌های گوناگونی دارد که ابعاد دین نامیده می‌شود و گاه برخی یک بعد از دین را اصل و اساس دین به حساب آورده و دین را بر اساس همان بعد خاص تعریف می‌کنند.^۱ مراجعه کنندگان به دین با پیشینه‌های معرفتی متفاوت و از زوایای گوناگونی دین را مورد بررسی و تعریف قرار داده‌اند و البته تعریف هر کسی از دین به پیش فرض‌ها و مبانی فکری او وابسته است. از این‌رو تعریف‌های متنوع و مختلفی از دین شده است. مساله تعریف دین در حوزه‌ی دین‌پژوهی اهمیت خاصی دارد چرا که تمام مباحث دین‌پژوهی به نحوی مبتنی بر تعریفی است که دین‌پژوه از دین پذیرفته است و بیشتر اختلافات دین‌پژوهان به تعاریف و تصورات مختلف آنان از دین بر می‌گردد. کلمه دین کلمه‌ای است که در عین سادگی نمایان‌گر نگرش‌هایی است که نه فقط بسیار متفاوتند، بلکه بیش‌تر مواقع هیچ وجه اشتراکی ندارند.^۲ این تعریف‌ها را می‌توان بر اساس اصول و روش‌های مورد استفاده در آن‌ها دسته‌بندی کرد.^۳ این تعریف‌ها عبارتند از: تعریف‌های عام، تعریف‌های ماهوی و تعریف‌های وجودی.

۱-۲-۱. تعریف‌های عام

بسیاری از دین‌پژوهان وجه مشترک ادیان را مورد بررسی قرار داده و تعریفی بر اساس این عناصر مشترک ارائه می‌دهند.^۴ به عبارت دیگر از روش «شباهت خانوادگی ویتگنشتاین» در تعریف دین استفاده می‌کنند بدین صورت که ادیان را زنجیره وار به هم پیوسته می‌دانند که در برخی ویژگی‌ها با یکدیگر شباهت دارد و این شباهت‌ها و نقاط مشترک را دین می‌نامند. تعریف‌های عام بسیاری از دین شده است که در هر کدام از آن‌ها برخی صفات و ویژگی‌ها را بر می‌شمارند و هر اعتقادی که حاوی آن عناصر باشد، آن را دین می‌نامند. برای مثال برخی

۱. اسمارت نینیان، تجربه دینی بشر، ترجمه مرتضی گودرزی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، ۱۳۸۳،

ص ۱۲

۲. میرچا الیاده، فرهنگ و دین، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، طرح نو، ۱۳۷۴، ص ۲۰۲

۳. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به کتاب: جعفری، محمد تقی؛ فلسفه دین، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه

اسلامی، ۱۳۸۵

۴. جعفری، محمد تقی؛ فلسفه دین، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۴۱